

УДК 336.14

Лаврик С. С., аспірант кафедри фінансів та банківської справи
Донецького національного університету імені Василя Стуса

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У статті наведено основні фактори, що перешкоджають процесу детінізації та додатково стимулюють приховування і витік капіталів з легальної економіки. Викладено актуальну оцінку масштабів тіньової економіки за різними методами, включаючи інтегральний показник. Зроблено порівняльний аналіз із попередніми періодами. Досліджено методи оцінки показника тіньової економіки, які зазнали зміни, та представлені у новій редакції Мінекономрозвитку. Виявлено складності із трактуванням поняття «тіньова економіка», класифіковано її сегменти за рівнем загрози та результатами для економіки. Було акцентовано увагу на позитивних і негативних моментах від запровадження нової запланованої податкової реформи, особливо на впровадженні податку на вивід капіталу замість класичного податку на прибуток.

Ключові слова: тіньова економіка, фінансові важелі, детінізація, фіскальна політика.

(Рис. 2, Табл. 1, Літ. 9)

Лаврик С. С.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

В статье приведены основные факторы, препятствующие процессу детенизации и дополнительно стимулируют сокрытие и утечку капиталов из легальной экономики. Изложено актуальную оценку масштабов теневой экономики по различным методам, включая интегральный показатель. Сделан сравнительный анализ с предыдущими периодами. Исследованы методы оценки показателя теневой экономики, подвергшиеся изменению, и представлены в новой редакции Минэкономразвития. Выявлены сложности с трактовкой понятия «теневая экономика», классифицированы ее сегменты по уровню угрозы и результатам для экономики. Было акцентировано внимание на положительных и отрицательных моментах от внедрения новой запланированной налоговой реформы, особенно на внедрении налога на вывод капитала вместо классического налога на прибыль.

Ключевые слова: теневая экономика, финансовые рычаги, детенизация, фискальная политика.

Lavryk S.

MODERN PROBLEMS OF OVERCOMING THE SHADOW ECONOMY OF UKRAINE

The article describes the main factors impeding the process deshadowing and additionally stimulate capital flight and concealment of the legal economy. It sets out the actual assessment of the scale of the shadow economy by various methods, including the integral index. A comparative analysis with the previous periods. Studied methods for estimating the shadow economy, have undergone a change, and are presented in a new edition of the Economic Development Ministry. Revealed problems with the interpretation of the concept of "shadow

economy", classified its segments on the level of threat and the results for the economy. It also focused on the positive and negative aspects of the introduction of new scheduled tax reform, especially in the introduction of the tax on the withdrawal of capital instead of the classical income tax.

Keywords: shadow economy, financial instruments, unshadowing, fiscal policy.

Постановка проблеми. Говорячи про тіньову економіку, насамперед необхідно наголосити на тому, що це питання нерозривно пов'язано з забезпеченням фінансової безпеки країни. Тенденції останнього десятиріччя визначають актуальність цієї проблеми, не дивлячись на те, що вирішенню питання детінізації економіки присвячено багато робіт як вітчизняних вчених, так і зарубіжних. Жодну країну світу не обходить розповсюдження нелегальної економіки, а у періоди кризи та стагнації відсотки прихованих капіталів збільшують в рази. Всесвітнім економічним форумом, поряд з макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів, поширення тіньової економіки визнано основним глобальним ризиком майбутнього десятиріччя. [1]

Поширення тіньової економіки загрожує фінансовій безпеці країни, зменшує ефективність використання інструментів грошово-кредитної політики, або взагалі – нівелює їх використання, суттєво впливає на об'єм і структуру ВВП. Тобто, інакше кажучи, тіньова економіка є реальною загрозою національної безпеки країни, сповільнює її перехід до реальної ринкової економіки та гальмує процес вступу до міжнародних організацій.

Український уряд працює у напрямі зменшення тінізації оплати праці пов'язаної з низькою вартістю робочої сили шляхом підвищення мінімальної зарплатні і прожиткового мінімуму, однак, розмір цих стандартів досі залишається на низькому рівні. Крім того, так і не відбулося індексації соціальних виплат у повній мірі. Додатково мінфін повідомив, що на наступний бюджетний 2017 рік студенти будуть позбавлені стипендій, (крім окремих груп), що підштовхне їх працюючу частину погоджуватися з втратою соціальних гарантій на користь прихованих заробітних плат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці оцінки обсягів тіньової економіки, її особливостям в Україні, пошуку єдиного і точного визначення поняття «тіні» та шляхів боротьби з нею присвячено низку робіт провідних вітчизняних науковців, як: Базилевич В. Д., Варналій З., Ладюк О., Мазур І., Ковальчук Т., Мандибура В., Моторин Р., Сухоруков А., Турчинов О., Приварникова І., Шматковська Т. Серед зарубіжних науковців особливу увагу слід звернути на таких, як: Ф. Шнайдер, Г. Абадінські, Дж. Арвай, Д. Блейдс, П. Гутман, Б. Даллаго, Е. де Сото, Л. Ебергард, Р. Клітгаард, П. Мауро, С. Роз-Аккерман, С. Роттенберг, В. Танзі, У. Тіссен, Е. Фейге, Н. Боун, В. Дадалко, Л. Дрексlera.

Визначення невирішених питань в обраній для дослідження проблемі. На даний момент залишаються відкритими питання протидії факторам, що сприяють збільшенню масштабів тіньової економіки, призводять до відтоку капіталів за кордон, їх приховуванню. Методологічна база та методичні підходи до оцінки обсягу тіньової економіки є застарілими та потребують оновлення під сучасні реалії. Пріоритетним завданням для вирішення має стати визначення напрямів удосконалення чинних (або створення нових) методик і механізмів детінізації економіки із використанням фінансових важелів.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження сутності поняття «тіньова економіка», систематизація факторів, що перешкоджають процесам детінізації, оцінка поточного показника тіньової економіки.

Виклад основного матеріалу статті. В Україні питання ускладнює велика кількість факторів: корумпованість влади (за даними рейтингу “Індекс сприйняття корупції 2015” за рівнем корупції Україна посідає 130 місце із 168 країн [4]); зловживання використанням бюджетних коштів; криміналізація суспільства; надмірний податковий тягар для населення, як наслідок невваженої податкової політики; непродуктивний витік капіталів закордон. Крім того, на рівень тіньової економіки впливають опосередковані фактори, такі як війна на Сході країни, несприятлива зовнішньоекономічна кон’юнктура (досягнення цінового дна на ключових товарних ринках вітчизняного експорту), ускладнення товарних відносин із РФ - основним торговельним партнером, недовіра до дій влади серед населення, політична невизначеність, високий рівень безробіття.

Низкою суто фінансових проблем стримувалися процеси детінізації, серед яких особливу увагу варто приділити наступним:

— у ситуації загострення політичної кризи та затримки чергового траншу МВФ були збережені значні інвестиційні ризики;

— висока вартість кредитних ресурсів, як наслідок значного скорочення обсягів кредитування корпоративного сектору (станом на кінець березня 2016 р. порівняно з даними на кінець березня 2015 р. кредити, надані корпоративному сектору, скоротилися на 9,6%);

— подорожчання ресурсів сільськогосподарського призначення та зміна умов спеціального режиму оподаткування ПДВ.

Відсутність єдиного чіткого розуміння поняття «тіньова економіка» є перешкодою для створення точного та дієвого механізму детінізації. По нині ведеться дискусія стосовно того, чи відносити всю нелегальну економіку до тіньової, або тільки ту частину, яка не враховується статистичними відділами і не потрапляє до ВВП (неврахована діяльність) чи неврахований податковими службами дохід. Так, наприклад, у дослідника тіньової економіки П. Гутманна [2] «підпільна економіка» (underground) — це неврахована частина ВВП, яка має бути додана до економічної діяльності, однак для В. Танзі [3] те саме поняття тіньової економіки, яку він теж називає «підпільною», це дохід, який не фіксується податковими службами.

В залежності від розбіжності у визначеннях ми отримаємо різницю у показниках оцінки рівня тіньової економіки. Зазначимо, що існує правовий підхід, де тіньову економіку визначають як заборонені (нелегальні) види економічної діяльності, або як не задекларовану економічну діяльність. Як наголошує Варналій З. С. [6], доцільно використовувати об’єднані статистичний і правовий критерії для більш повного розкриття поняття. Проте питання залишається відкритим: чи вважати дохід від кримінальної діяльності тіньовим, як наприклад продаж наркотичних засобів або зброї, який ні за яких умов не міг бути легальним і врахованим у ВВП, однак витрачені гроші населення при цьому, могли бути реалізовані у легальній сфері, тобто економіка недоотримала ці кошти.

Більшість вчених, не зважаючи на різні прояви тіньової економіки, досить близько підходять до її структурування, виділяючи від двох і більше сегментів. Увага зосереджується на відокремленні кримінальної діяльності та реципрокній частині економіки (між сімейні обміни на неринкових засадах) від тіньової економіки в цілому. Зважаючи на двоїстий характер тіньової економіки, її позитивні і деструктивні засади, нами пропонується виділяти 3 структурні елементи тіньової економіки (див. таб.1):

Таблиця 1

Класифікація сегментів тіньової економіки за діяльністю суб'єктів

Класифікаційні ознаки	Тіньова економіка		
	Неформальна, незареєстрована економічна діяльність (unrecorded)	Прихована, нерегульована економічна діяльність (irregular)	Кримінальна, чорна економічна діяльність (black)
Причина тінізації	Вимушена	Навмисна	Не може бути легальною, відкритою чи офіційною
Характер діяльності	Відносини, які вкрай важко контролювати, пов'язані із розвитком або виживанням, більш характерна для фізичних осіб (найманих робітників), малого бізнесу	Пов'язана із отриманням додаткового прибутку, небажанням діяти згідно законів, позалегальна діяльність.	Пов'язана із здійсненням злочинних вчинків, протиправних дій, заборонене виробництво
Наслідки, результати	Необхідна для суспільства при економіці у стані кризи, незначне недоотримання бюджетом коштів	Недоотримання бюджетом країни коштів, створення загроз фінансовій стійкості та безпеці країни, сприяння розвитку умов для відтоку капіталу.	Вкрай негативний вплив на суспільство; антисоціальна, аморальна діяльність; виток капіталу за кордон.
Сфера інтересів	Державна фіскальна служба, Державна аудиторська служба України	Державна фіскальна служба, державна фінансова інспекція, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Мінфін, Мінекономрозвитку, Державна аудиторська служба України	МВС, прокуратура, Національне антикорупційне бюро України
Необхідність боротьби і подолання	Саморегулюється в залежності від економічної ситуації, потребує незначного впливу	Сегмент який потребує основної уваги з боку фінансових регулювальників, на який можна дієво вплинути за допомогою фінансових важелів	Найнебезпечніша частина тіньової економіки, подолання якої у більшій мірі стосується силових структур та правових діячів
Приклад	Отримання заробітної плати в конвертах, здача нерухомості в оренду, надання непостійних послуг, міжсімейні обміни	Ухилення від сплати податків та обов'язкових платежів, видача заробітної плати в конвертах, нелегальне виробництво дозволених товарів, фондові або валютні порушення та інше	Виготовлення та продаж наркотичних засобів, зброї, торгівля людьми, розкрадання, корупція, шахрайство тощо

*Джерело: складено автором

- неформальна (незареєстрована) економічна діяльність, (unrecorded);
- прихована (нерегульована) економічна діяльність, (irregular);
- кримінальна (чорна) економічна діяльність, (black).

Неформальна економіка характеризується саме «неформальними» тіньовими стосунками, між сімейними відносинами, подарунками, разовим наданням послуг та інше, тобто такими, що не підлягають реєстрації з боку держави, за якими важко встановити моніторинг і контролювати. Ця частина тіньової економіки не несе значної

загрози фінансовій безпеці країни, а недоотримання коштів у бюджет варто сприймати як невід'ємну частину сучасних реалій економічних відносин.

Прихована економіка – є найнебезпечнішою частиною, яка повинна ототожнюватися з безпосередньою загрозою фінансовій стійкості країни, саме тут суб'єкти підприємницької діяльності через застосування схем уникнення сплати податків, приховування прибутків, вивід капіталів за кордон, корупцію, здійснення прихованого виробництва легальних товарів, тощо, намагаються отримати надприбутки. У результаті цих процесів завдається шкода добробуту держави, її соціально-економічному розвитку, як було описано вище, страждає імідж країни, конкурентоспроможність, інвестиційна привабливість, дієвість реформ, як інституційних так і структурних, спотворюються закони ринку.

Кримінальна економіка, як і попередня, також вважається небезпечною і деструктивно впливає не тільки на економіку, але і на суспільство. Однак, необхідно зазначити, що проблематика цього сегменту тіньової економіки лежить поза зоною фінансової сфери, і неможливо ефективно впливати на процеси детінізації використовуючи фінансові важелі економіки. Більш ефективним у даному випадку слід вважати застосування правових інструментів.

Основними напрямками детінізації економіки на початкових етапах повинні бути легалізація доходів (протидія схемам з використанням збитковості на підприємствах і видачі зарплатні у конвертах) і адаптація податкових реформ до сучасних умов, без створення додаткового навантаження на бізнес та населення. Пріоритетними реформами вважати такі, що сприяють поверненню тіньових капіталів у легальну економіку, упереджують формування тіньових фінансових потоків та витік капіталу в офшори, а також спрямовують амністовані капітали некримінального походження на інноваційну діяльність.

На даний момент ситуація залишається досить напруженою, рівень тіньової економіки у 1 кв. 2016 р. склав 41% ВВП і не досяг відмітки 2013 р. у 35%, до наявності загроз національній безпеці та військового конфлікту. Однак можна зауважити, що вбачається тенденція до покращення, зниження у 6 в.п. у порівнянні з 1 кв. 2015 р. – 47%. Для інтегрального показника використовувались 4 типові методи: метод «збитковості підприємств», метод «витрати населення – роздрібний товарооборот», електричний та монетарний методи.

Необхідно вказати, кожний окремо взятий метод оцінки рівня тіньової економіки охоплює певну сферу економіки, і лише інтегральний показник рівня тіньової економіки є комплексним індикатором, що повною мірою характеризує таке явище, як тіньова економіка.

Динаміка за останній рік по всіх чотирьох методах була позитивною, результатом цього явища було:

— укріплення макроекономічної ситуації, за I квартал 2015 інфляція склала 20,3% проти 1,5% за відповідний період у 2016 році; при цьому девальвація обмінного курсу гривні значно сповільнилася і становила 12,6% порівняно зі збільшенням у 1,5 рази у I кварталі 2015 року;

— оптимізація та покращення політики дерегуляції і управління державним сектором економіки, спрощення процедури адміністрування податків і зборів, внаслідок чого відбулося незначне поліпшення бізнес-клімату;

— формування негативного фінансового результату бізнес-сектору на нижчому рівні порівняно з I кварталом 2015 року (“-” 58,6 млрд. грн. проти “-” 385,9 млрд. грн.

відповідно) через скорочення збитків (на 69,3%), що значно перевищило зменшення прибутків (на 20,7%)[7].

Складено автором згідно із розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

Рис. 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % до ВВП)

Зменшення показника рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств на 13 в.п. у I кв. 2016 р. у порівнянні до відповідного періоду 2015 року, значною мірою отримано на фоні покращення фінансового стану підприємств ВЕД «Професійна, наукова та технічна діяльність» через збільшення тарифів на газ, що, у свою чергу, обумовило підвищення обсягу прибутку суб'єктів господарювання за підсумком звітного періоду. Висока база порівняння була одним із чинників суттєвого скорочення рівня тіньової економіки у I кварталі 2016 року за методом збитковості.

Щодо інших методів, то:

- монетарний метод показав зменшення рівня тіньової економіки на 6 в.п. (до 29% від обсягу офіційного ВВП);
- електричний метод зафіксував зменшення рівня тіньової економіки на 3 в.п. (до 34%);
- за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» рівень тіньової економіки зменшився на 2 в.п. (до 54%)[7].

Слід також зазначити, що зменшення рівня тіньової економіки відбувається в умовах застосування зменшеної ставки ЄСВ у розмірі 22% (з грудня 2015 року) поряд зі зростанням максимальної бази нарахування (з 17 до 25 мінімальних заробітних плат) та скасуванням ЄСВ, що утримується із заробітної плати робітників (фізичних осіб).

Особливої уваги заслуговує той факт, що Мінекономрозвитку почав вдосконалювати і уточнювати свої методи оцінки рівня тіньової економіки, які дають більш реальні показники порівняно із попередніми (багато років науковці наголошували на значному заниженні тіньового сектору 10-20%). Зміни зазнали наступні методи:

— монетарний – за базовий рік було прийнято умовний рік, у якому всі операції відбувалися на безготівковій основі. Результатом є нульовий обсяг готівкових коштів ($M0b=0$), звідси рівень тіньової економіки також дорівнює нулю. Відповідно будь-яке збільшення готівки в оборті створює можливості для розвитку тіньової економіки. З методичних положень розрахунку рівня тіньової економіки за монетарним методом виключено модифікований метод. Попередній метод розрахунку дав показник на рівні 29% до ВВП у I кв. 2016р. у той час як новий дає значення у 37% до ВВП у відповідному періоді.

— витрати населення – роздрібний товарооборот та послуги – здійснено дооцінку розміру нелегальних комерційних послуг, що надаються населенню суб'єктами

господарювання; включення у розрахунок обсягу продажу домогосподарствами сільськогосподарської продукції на неформальних ринках. У новій редакції отримуємо показник у 56% ВВП у 1 кв. 2016, за старим методом ця цифра складає 54% у відповідному періоді.

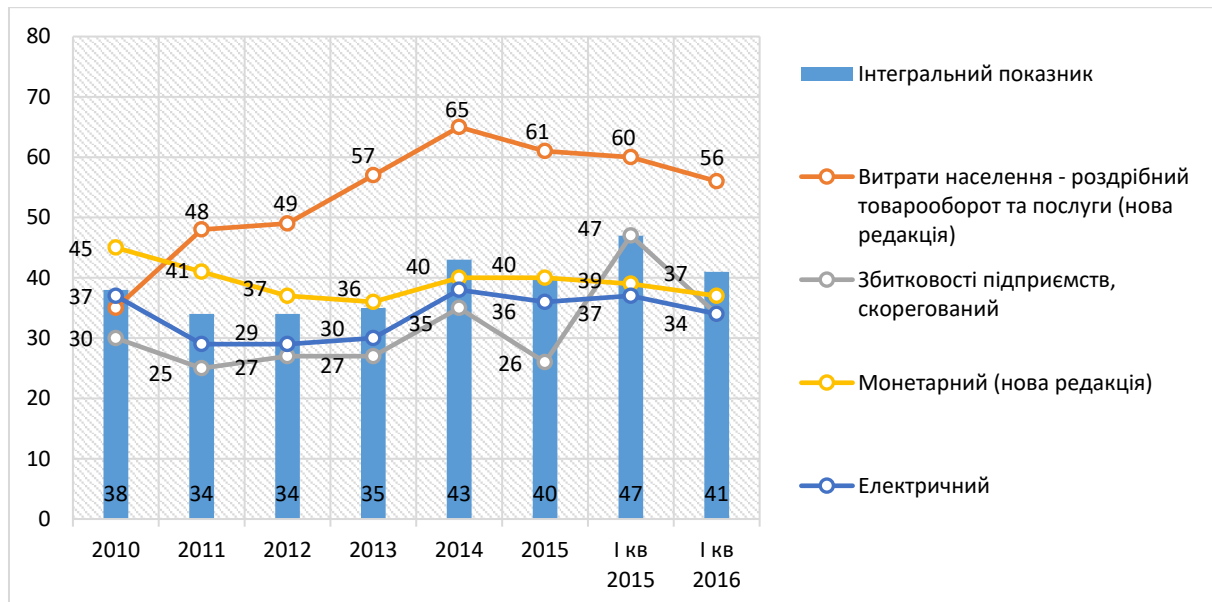

Рис. 2. Оцінка рівня тіньової економіки в Україні за різними методами (у % до ВВП)

Складено автором згідно із розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

Причинами покращення згідно монетарного методу можна вважати зменшення залишків готівкових коштів в обігу поза депозитними корпораціями (на 5,3%), зменшення готівки в грошовій масі, зниження попиту на іноземну валюту. Результатом цього можна вважати збільшення довіри до банківської системи та стабільності курсу гривні після стресових коливань протягом 2014р.

Зменшення рівня тіньової економіки, розрахованого за електричним методом, загалом є наслідком дотримання бізнесом та населенням цілеспрямованої політики щодо економії енергетичних ресурсів в умовах значного підвищення тарифів на електроенергію та газ (3 рази на 25% за останній рік). За підсумком січня-березня 2016 року приріст обсягу реального ВВП (на 0,1% відносно обсягу у січні-березні 2015 року) при скороченні обсягу внутрішнього споживання електроенергії, за вирахуванням споживання на комунально-побутові потреби (на 3,4% відповідно)[7].

Найбільший рівень тіньової економіки показав метод “витрати населення – роздрібний товарооборот” – 54% від обсягу офіційного ВВП, незначне скорочення відбулося внаслідок зменшення витрат населення на товари, що реалізуються неофіційно, засвідчується перевищенням темпів зростання обсягів продажу населенню споживчих товарів у легальному секторі (на 14,3% порівняно з обсягом січня-березня 2015 року) над темпами зростання скорегованих грошових витрат населення на придбання споживчих товарів (+13,1% відповідно).

Скорочення відбувалося в умовах зменшення темпів падіння реальної заробітної плати (6,8% у січні-березні 2016 року порівняно з 20,1% падіння у відповідному періоді 2015 року) на тлі поступового поштовху споживчого попиту поряд зі збереженням значних обсягів заборгованості з виплати заробітної плати (на 1 квітня 2016р. - 1949,0

млн. грн. порівняно з 1617,0 млн. грн. у відповідному періоді 2015р. [8].) та зростанням тарифів на електроенергію. Важливою інформацією є те, що середньомісячний дохід на одного громадянина країни за підсумками минулого року склав близько 2,5 тис грн., а щомісячні витрати сім'ї близько 4 тис. грн (за даними Держстату України), при тому, що у березні 2016 року вперше з квітня 2014 року відбулося незначне зростання реальної заробітної плати – на 1,6% до відповідного місяця 2015 року (у березні 2015 р. – падіння на 24,6%)[8].

Хотілося б говорити про справдження позитивних очікувань щодо сприяння змінам, внесеним у Закон України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” в частині справляння ЄСВ, процесам детінізації. Однак, викликають побоювання нові поправки до проекту Мінфіну, де пропонують естонський варіант податку на прибуток і оподаткування розподіленого прибутку, а також повернення до єдиного реєстру заявок на відшкодування ПДВ. Нововведення мають двоякий характер, з одного боку податок на виведений капітал (податок на прибуток у новому форматі) дасть можливість великим підприємствам надати прозору інформацію щодо прибутків, однак у спробі уникнути податків бізнес намагатиметься реінвестувати прибуток на розвиток бізнесу, що у свою чергу призведе до колосальної втрати коштів у держбюджеті, приблизно 30 млрд. грн. за оцінками Мінфіну (надходження від ПВК 18,8 млрд. грн. проти 50,5 млрд. грн. від податку на прибуток запланованих на 2016р.). Державну фіскальну службу позбавляють будь-якої законодавчої і нормативної ініціативи, а діяти виключно за правилами і процедурами Мінфіну.

У сучасних реаліях української економіки, з тіншовим сектором у 41%, стимулювання процесів детінізації шляхом впровадження фіскальних стимулів для бізнесу у вигляді різко знижених податкових ставок може дати неоднозначні наслідки. Прикладом може слугувати впровадження ЄСВ на рівні 22% у грудні 2015, яке так і не дало очікуваних результатів за півроку – збільшені надходження від ЄСВ у більшості були результатом підвищення заробітної плати під дією інфляції.

Висновки. Отже, пріоритетом у процесі детінізації економіки України залишається створення умов для стабільної роботи суб’єктів господарювання, прискорення економічного розвитку шляхом активізації діяльності у легальній економіці, залучення інвестицій та побудова такого соціально-економічного середовища, де тіншова економічна діяльність стала б неприйнятною та неефективною.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що, тіншова економіка за роки незалежності України ніяк не втратила своєї актуальності, навпаки, відмічається загострення процесів тінзації у всіх сферах нашого життя. Показники тіншової економіки залишаються на високому рівні, поза межами своєї безпечних значень. За останній рік ми бачимо позитивну тенденцію до зменшення тіншового сектора, однак необхідно продовжувати застосовувати антикризові заходи, які б сприяли структурним й інноваційним перетворенням в країні у короткостроковій і довгостроковій перспективах. Аналізуючи ефект від застосування тих чи інших інструментів детінізації, вбачається, що саме фінансовим важелям економіки необхідно надавати перевагу, як найбільш ефективним і дієвим.

Перспективи подальших досліджень. На сьогодні пріоритетного значення набувають процеси детінізації національної економіки у сфері протидії тінзації фінансових потоків, легалізації ринку праці та детінізації земельних відносин. Незважаючи на велику кількість різних методів дослідження економічної діяльності в тіншовому секторі економіки, не можна говорити про їх абсолютну достовірність, деякі з

них морально застарілі, а інші потребують адаптації до сучасних умов, тому існує необхідність створення нових та подальше удосконалення комплексу існуючих методик, де особливу увагу варто приділяти виявленню пріоритетних напрямів розрахунків, удосконаленню інформаційної бази, розробці більш досконалої системи розрахунків.

Точне визначення найбільш небезпечного сегменту тіньової економіки, але у той же час вразливого до реформ, правових інструментів та впливу фінансових важелів – це дієвий шлях легалізації тіньової економічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Global Risks Report 2011 Sixth Edition*. An initiative of the Risk Response Network. January 2011 / World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>
2. Gutmann P. M. *The Subterranean Economy* / Gutmann P. M. // *Financial Analysts Journal*, 1977 — Vol. 34/1.] і Е. Фейга [Feige E. *How big is the Irregular Economy?* / Feige E. // *Challenge*, 1979. — Vol. 6. — № 22. — P. 5—13.
3. Tanzi V. *Second (and More Skeptical) Look at the Underground Economy in the United States* // *The Underground Economy in the United States and Abroad* / V. Tanzi (Ed.). — Lexington, Massachusetts: Lexington Books, 1982.
4. Индекс восприятия коррупции 2015, организация Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.transparency.org/cpi2015>
5. Шматковська Т. О. Тіньова економіка : дефініція, структура, причини виникнення та шляхи мінімізації / Т. О. Шматковська, І. В. Тверда // *Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових праць. Економічні науки*. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2014. – С. 177 – 185.
6. Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України / З. С. Варналій // *Вісник Вінницького політехнічного інституту: економіка та менеджмент*. – Вінниця: ВНТУ, 2014. № 1. – с. 47-53.
7. Тенденції тіньової економіки в Україні у I кварталі 2016 року / Департамент економічної стратегії та макроекономічного прогнозування Мінекономрозвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>
8. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Тищук Т. А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.